

EMLÉKIRAT

ÍTÉLET HELYETT — TERMÉKENY KÉTELY

DÉRY TIBOR: ÍTÉLET NINCS

Újjászülő, megerősítő olvasmány Déry legújabb könyve. Célszerű jegyzetnek neveznünk, hisz műfaját nemigen lehet egyetlen fogalommal meghatározni: önéletrajzi, esszé-, önvallomásszerű mozzanatokból áll össze egyáltalán nem szokványos módon munkálkodó szerkesztői kedv nyomán a sajátos — az író szavaival „többé-kevésbé díszes, gúnyos” — hangú egész. A számadás készült el, „a közeli vagy távoli halál előrevetődő árnyékában”, azért, hogy a mások rovására elkövetett „szédelgések, ígéretszegések, tapintatlanságok, kegyetlenségek” felidézésével s világgá mondásával a lélek megszabaduljon ezek terhétől, s létrejöhessen a világgal való megbékélés: a halál ezáltal majdan „szép halál” lehessen. Az igazmondás a múlt dolgait illetően ily távlatból és helyzetben a szándékon már nem múlik, a saját vétkek pedig súlyosabban esnek latba, mint az ellenünk elkövetettek. Persze nem mindenki jut el végül „a józanságnak ebbe a hályogtalan, csendes állapotába”, sőt azt is mondhatnánk: csak kevesen, a különleges erkölcsi érzékkel és önismerettel megáldott kiválasztottak. Ők is némi segítséggel: a világból, az önéletrajzi való törvényszerű és fokozatos kivonulás sok mindent felszabadító, feloldó hatására.

A valóság Déry számára — annak megfelelően, amit többször is diagnosztál önmagán: „köreim szűkülnek, egy hangfogó üveglap csúszik lassan közém és a világ közé” — immár kertjének mikrovilága, de megfér benne, mint cseppben tükröződhet az egész, élet és elmúlás, jószág és kegyetlenség, jelen és múlt. Ide, a valóságemelekből a fantázia által alkotott hajóra vonulnak a halottak csontalakkjukban, „követelései rangsorában lassan lépegetve”, elhaladva a malomkő asztal mögött ülő író vizsgáló tekintete előtt, magukkal hozván a múlt egy-egy darabját a számadás egy-egy tételeként: előbb a „kis halottak”, majd a tanítómester-barátok, a szimbolikus sorsú kortársak s méltó ellenfelek után az édesanya: valamennyien ahogy „egymás karjaiba vonzza őket az időbeli közelség, a térbeli egyezés, alkati rokonság vagy az erőszakos emberi logika”.

Déry halottai személyiségének kulcsát ragadja meg: félredobja az emlékeket rostálgató-szépítgető prüdséget, a felszínen mozgó áhítatos kegyeletességet. A Tamás-hegyi kerten átvonuló csontfigurák nem szobortalapzatok felé sietnek, hogy aztán annak magasságában megmeredjen vessék alá magukat a vizsgáló szemeknek, hanem a sorban lépegetnek, földön járnak, magától értetődő természetességgel, megragadón öntudatlanul — akár életükben — viselik homlokukon gyarlóságaik vagy erényeik bélyegét. Az önéletrajzi műveknél lehetséges hangnemek, a banalitásba hajló érzelmesség, a filológiai babérokat termő abszolút tárgyilagosság, valamint a szellem játékos, vibráló kedvének teret engedő ironia közül szinte természetes, hogy Déry — hajlamainak engedve — az utóbbit választja: művét e vonatkozásban *A kiközösítő* folytatásának tekinthetjük. Ironiája, ha úgy alakul az elbeszélés menete, önironia is; a gyarlóságok s a mosolyogtató kis gesztusok tolla nyomán emberibbnek tűnnek, mint az erények. Az érzelmesség nem száműzött elem, legfeljebb ritkább vagy rejtettebb; az emlékezés hangnemének megfelelően egy-egy groteszk fordulat jelzi fölizzását: a legkedvesebb halott például a sorból kilépve megpihenhet a malomkő asztal mellett, a legtöbbet szenvedett pedig akkor válik láthatatlanná, amikor az író „erős felindultságában” át akarja ölelni.

A sok-sok egyéniség kulcsa többnyire egy-egy lényeges tulajdonság, melyhez az illető szinte minden cselekedete visszavezethető, ugyanakkor bevallottan az íróéból is néhány: így lesz mások jellemzése végül önjellemzés mozzanata is,

egy idegen személyiség lényegének kutatásából a saját jellem forrásvidékének fokozatos feltárása, az iróniából pedig önirónia. Ez utóbbira való képesség ritka erény, nagyon sok: az önmagunkkal való szembenézés bátorsága, elfogultságot nem ismerő racionalizmus, a dolgokon felülemelkedni tudó bölcsesség, az önérték biztos, megalapozott tudata szükséges hozzá. A könyv egyik nagy értéke — akár Vas István a múltidézés hasonló módján megírt, hangnemét (sőt következtetései egy részét) tekintve oly sokban rokon *Nehéz szerelem* c. művéé —, hogy vonzó példája a szellem önkontrolljának, ami nélkül gondolkodó ember és ésszerű, szabad társadalom elképzelhetetlen. Az önirónia azonban védekezés is: szenvedni ugyanis nevetséges, az ember ezért kineveti magát, mert „jobb hetykének lenni, mint megalázottnak”.

A személyiség kulcsa utáni kutatás, majd e kulccsal való értelmezés a jellemzés legnehezebb módja; az eredmény telitalálat vagy melléfogás. A Déry által konstruált jellemmegoldások eredetiek, esetenként egészen újak, szinte felfedezészámba mennek, határozott felépítésűek, a portrék a szokásosnál jóval karakterisztikusabbak, élesebbek. Szophoklész mondására emlékeztetnek: „az embernél nincs csodálatosabb”, s arra is, amiről a társadalomtudományok művelői, egyáltalán az emberrel foglalkozók törvényekre hivatkozva vagy mindentűt a mindenre érvényes törvényt keresve oly gyakran megfeledkeznek: az emberi személyiség esetenként döntő szerepére. Az egyéniség hangsúlyozása az emlékezés egyedi eseteiben az egyéniséghez való jog védelmezése tágabb értelemben: felemelkedés és felemelés a jelenkor egyik legáltalánosabb emberi problémájáig.

A bátran kimondott ítéletek mögött, szóljanak a szerzőről vagy másról, minduntalan ott lappang a kétely: vajon az igazat sikerült-e írni? Déryt végigkíséri a tévedés veszélyeinek tudata, minden szavába — ahogy maga mondja — „egy zaklatott, szemérmetlen kérdőjelet zárva” rögzíti emlékeit: a töredékek az egészet fejezik-e ki, elég körültekintően-e, nem sietett-e el valamit a megfogalmazás izgalmában, „szatirikus kezűgyessége kiábrándultságával párban” nem hamisította-e meg életét, sikerült-e legyőznie a „szép arányok és a kellő összkép” felé csábító önmegvesztegetés kényszerét, a nyilvánosság tudata nyomán keletkező dacot vagy alkalmazkodást, a szó gondolatot hamisító ellenállását. A legfontosabb tehát nem maga a portrészor s a jellemzésre felhasznált gazdag, eredeti tény- és epizódanyag a számos intím mozzanattal (melyek nyilvánosságra kerülésének jogosságát némelyek oly indulatosan vitatták), hanem az írás megszületésének lassú drámája: az igazságot folytatott küzdelem. Minden igazi alkotó megvívja, végigszenvedi ezt, ám gyötrelmeiről s az eredményrel kapcsolatos kételyeiről szeméremből vagy saját érdekében hallgat, legfeljebb önmaga számára vall. Szándéka van Dérynek azzal, hogy a világot betekinteni engedje e küzdelemben, s az ítéletmondás gesztusáról minduntalan átvált a kérdésre: önálló elmélkedésre szeretne sarkallni, mely termékenyebb, mint amilyen a határozott válasz keltette indulat lehet. Mindezt jól feiismert szükségből: egy oly korban, amikor a hírközlés roppant gépezetének szakadatlan működése következtében a gondolkodás „szoros öntőformákba kényszerült”, a saját ész erőforrásai apadnak, a lélek így manipulálhatóbbá válik, nemcsak jóra, hanem rosszra is. Az ítélet helyett a kétely, a határozott állásfoglalás helyett a kérdés, a kritikátlan csatlakozás helyett az ellenállás, a válaszoló emberből kérdezővé válás nagyon tudatosan vállalt humanista program érdekében történik: az embertelenség felé való eltávolodást és eltávolítást megakadályozni képes egyéni, szellemi szabadság védelmében.

Az *Ítélet* nincs kijelentés tehát Déry szándéka szerint végül is túlmutat jegyzeteinek világán: itt belül a megvalósított állapotot jelzi, de az ott kívül megvalósítandót is. A könyv ily módon nem pusztán a vétkes és emlékek, kortársak és helyzetek felidézésénél fogva számadás, hanem a benne rejlő hitvallás miatt is: kikristályosodott mindaz, amiért és amiről méltó volt — ha olykor az „arányokat tévesztve” vagy ideiglenesen legyőzve, elhallgattatva is — az életre szóló nagy vitát és harcot vállalnia önmagával és a világgal.

Nehéz eldönteni, mi lebilincselőbb: a mű múlt és jelen, ifjúság és öregkor, élet és elmúlás, lemondás és remény, küzdelem és megbékélés tanulságait, természet és ember világát, egyén és közösség sorsát s az írótság, valamint az elmúlt félszázad annyi konfliktusát magába foglaló gondolati gazdagsága, vagy az a páratlan nyelvművészet, melynek Déry emberöltőnyi megfeszített munka után birtokába jutott! (*Szépirodalmi Könyvkiadó 1969.*)

CSAPLÁR FERENC